

Martin Hampl pro geografické vzdělávání

MARTIN HAMPL, MIROSLAV MARADA

Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje,
Albertov 6, 128 00, Praha, Česko; e-mail: miroslav.marada@natur.cuni.cz

HAMPL, M., MARADA, M. (2022): Martin Hampl pro geografické vzdělávání. Informace ČGS, 41,
2, 3–10.

Věnováno památce prof. RNDr. Martina Hampla, DrSc.

© Česká geografická společnost, z. s., 2022

Vzpomínáme-li na prof. Martina Hampla, vidíme zpravidla na prvním místě především jeho obrovské teoretické dílo, méně nám přijdou na mysl jeho texty aplikační povahy (připomínám zde např. zajímavou studii pro Karlovarský kraj, ze které vznikl v roce 2003 článek v *Geografii – Sborníku ČGS: Hampl 2003*). Martin Hampl ale také rád učil a práce se studenty ho inspirovala. Když jsem v letech 2016–2017 vedl projekt TA ČR s názvem *Strategie a cíle geografického vzdělávání*, rozhodl jsem se, že jej požádám o koncepční rozvahu, jak by mělo být vzdělávání geografii pojato. Obrátil jsem se na něj i proto, že v projektu jsme se rozhodli jít cestou klíčových konceptů a obecných myšlenek (tzv. generalizací) oboru, tedy postupem, který úzce souvisí s teoretickou geografii. Tento přístup k výběru a uspořádání učiva je v našich školách stále ojedinělý, a to přesto, že jej zavedl do literatury již v 60. letech 20. století americký psycholog Jerome Bruner a v současnosti je na mezinárodní úrovni významně rozpracováván v rámci silného proudu studií věnujících se *Powerful knowledge/Powerful geography* či *GeoCapabilities* (např. Lambert, Solem, Tani 2015; Boem, Solem, Zadrozny 2018; Maude 2020). Bruner (1960) doslova uvádí: „*Kurikulum jednotlivých předmětů by mělo být stanoveno na základě co nejhlubšího pochopení generalizací, které předmětu dodávají jeho strukturu.*“ Generalizace, tj. zobecněná podstatná tvrzení, jakési axiomy oboru, popisují vztahy mezi klíčovými koncepty (česky též pojmy) oboru. Protože se jedná o zobecněné vztahy, můžeme na ně použít Hamplův termín „*pravidelnosti*“. Martin Hampl tento přístup v následujícím textu respektoval zcela přirozeně. Jako jeho student si vzpomínám, že v přednáškách po uvedení řady empirických analýz řekl: „*Ale abychom došli k nějakým generalizacím...*“ A proslovil onu klíčovou myšlenku, generalizaci, která byla zobecněním předchozích empirických zjištění. V následujícím textu se tak objevují klíčové koncepty jako hlavní témata (např. region, geografická poloha, územní distribuce), ale i jako podtémata v podobě konkrétnějších pojmů. Generalizace či pravidelnosti jsou pak součástí textu v odrážkách (jako příklad z textu níže uvedme známou myšlenku Hamplovy teorie: „*Přestože geografická rozmístění různých jevů jsou v řadě ohledů nepravidelná, je možné na obecné úrovni konstatovat i tyto skutečnosti: výraznou nerovnoměrnost v rozmístění v podstatě u všech jevů a podobnou (asymetrickou) formu v uspořádání těchto nerovnoměrností.*“).

Martina Hampla mé zadání pravděpodobně zaujalo, protože poměrně záhy mi donesl rukopis delšího textu se svojí rozvahou. Ačkoliv nepředpokládal, že text bude publikován, je natolik zajímavý, že by byla škoda nechat si jeho podnětné myšlenky v šuplíku na Albertově. Je nutné zdůraznit, že text má charakter poznámek, směřem ke konci slábne jeho podrobnost, protože vznikl v omezeném čase (u pátého tématu je explicitní poznámka „*jen náznak?!*“). A snad si autor také uvědomoval, že jde o časově náročnější úkol, než se jevílo na počátku práce. Text tedy není tak precizní, jak jsme z prací Martina Hampla zvyklí, redakci by ho takto jistě nepředal. Vzhledem ke skutečnosti, že se jedná vlastně o jediný jeho text

ke geografickému vzdělávání a zároveň jde o zhutněné shrnutí jeho teorie, věřím, že by poskytnutí tohoto textu redakci Informací ČGS nehodnotil jako přestupek.

Text ponecháváme v původní podobě.

Vzdělávací obsah či učivo Martin Hampl navrhuje rozčlenit na pět hlavních témat se subtématy, a to v následující, jak zdůraznil, „logické posloupnosti“:

1. Téma – geografické prostředí

- Objekt studia geografie – v širším vymezení geosféra, v užším vymezení krajinná sféra – předmětem geografie je však pouze výsledné uspořádání (rozmístění) jevů, jejich vzájemné spolupůsobení (interakce) a podmiňující faktory tohoto uspořádání.
- Geografické prostředí zahrnuje koexistenci všech kvalitativních typů jevů (anorganické, biologické, sociální) a je v tomto smyslu extrémně různorodým a složitým systémem – obdobně tomu je u interakcí jevů a jejich seskupení – determinální, adaptační, konkurenční i kooperační vazby (event. příklady těchto vazeb).
- Poznání podmíněnosti geografického uspořádání (rozmístění) jevů je v důsledku jejich rozmanitosti a kombinovanému spolupůsobení mnohých faktorů velmi obtížné a dosud nedostatečné – základní orientaci umožňuje agregátní postižení působnosti hlavních typů těchto faktorů – v rámci fyzickogeografické sféry to vyjadřuje vzájemné protipůsobení exogenních (poloha vůči Slunci) a endogenních (zemské desky, tektonika, horninový podklad atd.) sil – z hlediska vývoje geosociosféry je pak klíčová interakce přírodní podmínky – společnost (její geografická organizace) a dále postupné překonávání přírodních determinací a zesilování úlohy společenských faktorů (viz koncentrační proces a odpovídající ekonomické a sociální efekty).

2. Téma – geografické rozmístění jevů

- Základní charakteristiky geografického prostředí podávají různé, zejména kartografické a statistické formy zachycující územní rozložení jednotlivých typů jevů nebo jejich komplexů. Samotné „rozmístění“ je ovšem jen výsledkem spolupůsobení velice různorodých faktorů a postihuje proto jen jevovou stránku, resp. úroveň studia geografického prostředí. Přesto může být východiskem hlubšího zkoumání, neboť nabízí:
 1. Srovnání distribucí různých jevů a nalézání příslušných podobností nebo rozdílností a zprostředkovaně i eventuálních podmíněností jednotlivých distribucí.

2. Nalézání určitých prostorových pravidelností v uspořádání, byť v důsledku složitosti podmínek a rozmanitosti jevů nejsou často tyto pravidelnosti „zřetelné“. Jsou zde i výjimky – např. horizontální zonalita.
 3. Důležité poznatky přinášejí různá vývojová/časová srovnání – zjištění přírodních cyklů nebo tendencí ve vývoji distribuce společenských jevů (urbanizace, industrializace apod.).
- Přestože geografická rozmístění různých jevů jsou v řadě ohledů nepravidelná, je možné na obecné úrovni konstatovat i tyto skutečnosti: výraznou nerovnoměrnost v rozmístění v podstatě u všech jevů a podobnou (asymetrickou) formu v uspořádání těchto nerovnoměrností. Ať již hodnotíme geografické prostředí podle územní intenzity výskytu vybraného jevu (např. podle obdobně velkých územních jednotek) nebo podle velikosti individualizovaných útvarů (ostrovů, jezer, měst apod.) platí, že četnost jednotek se plynule snižuje v závislosti na zvyšování jejich velikosti či územní intenzity (mnoho minim – málo maxim).
 - Toto zobecnění odpovídá ovšem celozemským, resp. makroregionálním měřítkům hodnocení. V úrovních mikroregionálních může být míra i forma této diferenciaci potlačena.
 - Zároveň dodejme, že samotné sledování geografických distribucí zdaleka nedostačuje pro pochopení a vysvětlení uspořádání geografického prostředí. Je spíše prvním krokem, který přináší potřebnou orientaci v problematice a navozuje směry dalšího studia.

3. Téma – region, regionalizace

- Kontinuita-diskontinuita geografického prostředí: diferenciaci prostředí má převážně plynulý průběh a výrazné změny/diskontinuity jsou málo časté a nepravidelné (pobřeží, dolní a horní hranice lesa atd.). Přesto existují rozdíly, byť jsou jejich hranice málo zřetelné (rozmazané) v důsledku složitosti geografické diferenciaci a významného vlivu vnějších podmínek. V geografické realitě existují tedy dílčí části – regiony – které představují relativně autonomní celky, byť nejasně ohraničené a slabě integrované/ucelené. Ty jsou dvojího základního druhu. Za prvé to jsou územní celky charakteristické vnitřní podobností ve výskytu reprezentativních (podstatných) jevů nebo komplexů jevů – územní intenzita výskytu těchto jevů je vyšší než v okolí. Tyto regiony jsou proto označovány jako (relativně) homogenní – například vlhké kontra suché regiony, regiony specifické v důsledku specifčnosti podloží (krasové oblasti), regiony specifické ekonomickou specializací (zemědělské, rekreační apod.). Soustava homogenních regionů se dominantně projevuje ve fyzickogeografickém uspořádání geografického prostředí. Druhým základním typem jsou funkční regiony

- utvářené především vnitřními procesy (vazbami) jako jsou různé dojížděky nebo migrace obyvatelstva, výrobní kooperace nebo hydrologické soustavy. Dominantní je toto regionální uspořádání v geosociosféře, kde je provázáno i s vnitřní polarizací typu jádro a zázemí a navazující územní dělbou.
- Podmíněnosti utváření obou druhů regionů jsou rozdílné. U homogenních regionů jsou rozhodující vnější faktory, a to až již tzv. exogenní (tvar a pohyby Země a poloha vůči Slunci atd.), tak i tzv. endogenní (tektonické síly uvnitř Země – sopečná činnost, tektonika atd.). V prvním případě jsou výsledkem zónální, v druhém případě azonální formy diferenciací. Kombinací obou typů faktorů a zmíněných forem jsou potom utvářeny dílčí, vnitřně relativně homogenní, přírodní celky/regiony – slabě integrované a „staticky“ definované. Fyzickogeografickou diferenciací byly determinovány i počáteční formy rozmístění obyvatelstva a navazujících aktivit. S postupným společenským rozvojem, zásadně zrychleným v modernizačním/industriálním období, docházelo a dochází k překonávání přírodních determinací (viz koncepce geografického determinismu) a k vytváření nového typu regionální organizace, založené na vnitřní polaritě jádra a zázemí, na vztahové propojenosti (dojížděka, migrace apod.) a funkční dělbě. Na rozdíl od fyzickogeografické sféry dochází k vytváření výrazné nerovnoměrnosti v distribuci společenských jevů i v rámci malých regionů (nodální regiony). Rozhodující vliv na popsanou proměnu měly již společenské faktory: komplexní efekty koncentrace – velkovýroba, náklady na infrastrukturu, komunikace atd. Souběžně s přestavbou a prohlubováním územní dělby práce probíhal i proces formování územních komunit a vytváření jejich „vědomé“ sounáležitosti. V tomto smyslu lze pojímat sociogeografické regiony i „geosociálně“, jako územní komunity, a tedy i jako sociální sounáležitosti a konstrukce.
 - Vymezování a hodnocení regionů a jejich soustav je výsledkem poznávacího procesu regionalizace. Ve výše uvedeném hodnocení je to primárně vědecký postup nalézání relativně autonomních přirozených/reálných geografických celků. Regionalizaci je však možné chápat a používat i zjednodušeným/redukováním nebo účelovým způsobem. V prvním případě jde o regionalizaci jako metodu, jako nástroj pro analýzu územních diferenciací. V druhém případě se jedná především o územní dělení pro potřeby a účely řízení, plánování apod. (územní administrativa, volební okrsky, plánovací regiony atd.). V běžném životě – viz média – můžeme pak hovořit dokonce o inflaci termínu region (event. i regionalizace), který se používá pro jakékoliv území.

4. Téma – regionální systémy, hierarchie, typologie, geografická poloha

- Soustavy regionů – regionální systémy – jsou primárně uspořádány podle měřítkové řádovosti (mikro-, mezo-, makroregiony). Toto uspořádání není pouze výrazem velikostní/měřítkové hierarchie, ale vyjadřuje i hlubší podmíněnosti v utváření regionů. U fyzickogeografického systému se dominantně uplatňuje „shora“ orientovaná hierarchie podmíněnosti: výrazná makrodiferenciace, která má zásadní omezující vliv na relativně omezenou mikrodiferenciaci. Proti tomu byla a je hierarchie sociogeografických regionů podmiňována jak „shora“, tak i „zdola“, a to jednak procesy překonávání přírodních determinací a jednak zejména koncentračními procesy utváření vnitřní polarizace a prohlubování/rozvíjení územní dělby práce, tj. specializace částí regionu a jeho kooperativně podložené celkové integrity.
- Důsledkem složitosti a mnohostranné provázanosti přírodních i společenských procesů je mimořádný význam geografické polohy každého místa či územního celku. Zeměpisná šířka, vzdálenost od oceánu, orografické poměry okolí atd. jsou určující pro klimatické, geomorfologické, pedologické nebo biogeografické poměry v dílčích jednotkách. Obdobně, nebo ještě významněji tomu je v sociogeografické sféře. Vedle klíčového významu polohy sídel a regionů vůči hlavním centrům nebo komunikačním osám, tj. podle jejich „horizontální polohy“, má neobyčejný význam i postavení v hierarchii jednotek často označované jako „vertikální poloha“. V obou případech se úloha polohy zvyšuje se „zmenšováním“ hodnocených jednotek, a také se snižováním jejich hierarchického postavení.
- Vedle řádovostně hierarchického hlediska je pro hodnocení souboru regionů důležité jejich členění typologické. Platí to zvláště pro fyzickogeografické regiony nižších řádů, které jsou typově nejrozmanitější (horské kontra nížinné oblasti, krasové oblasti, pouštní oblasti atd.). Typové rozdíly u sociogeografických regionů odrážejí zejména ekonomickou specializaci nebo sociokulturní specifika. Typologické rozlišení je ovšem vhodné omezovat na soubory regionů obdobného velikostního řádu a zároveň je uspořádat hierarchicky – nikoliv však ve smyslu měřítkovém, nýbrž ve smyslu vztahu obecného – specifického – individuálního (např. mikroregion sociogeografický – průmyslový – ... Mostecko). Každá geografická jednotka (místo) je výrazně specifická a má proto řadu unikátních znaků, absolutizace unikátnosti geografických jevů je však neoprávněná – právě podstatné znaky – a v případě geografické reality zvláště formy diferenciace – jsou opakovatelné.

5. Téma – problémy a konflikty v geografickém prostředí (jen náznak?!)

Poznání (nejen) geografie → diagnostika problémů a doporučení způsobů řešení

Typy	Mikroregionální	Makroregionální/Globální
Přírodní	Sopečná činnost Lokální povodně	Oteplování – růst hladiny oceánu ...
Působení společnosti na přírodu	Odvodnění Hnojení Těžká mechanizace ...	Oteplování – tání ledovců jako zásoby H ₂ O ...
Společenské environmentální	Periferní regiony Oslabování regionální identity ...	Bohaté a chudé národy Relativní přelidnění – migrace Stárnutí populace Urbanizace v rozvojových zemích ...

Dále Martin Hampl naznačil zaměření vzdělávání na druhém a třetím stupni škol, které v rukopise doporučil konzultovat s Ivanem Bičíkem. Jeho práce pro školu, zejména tvorby učebnic, si totiž velmi vážil. Pro nižší stupeň škol doporučil zabývat se základními pojmy geografie, faktografií a rozložením jevů (zdůraznil práci s mapou), dále navrhl témata orientace ve světě a ve svém okolí, výuku různých typů prostředí a vybraných problémů (uvedl příklady chudoba a oběh vody). Zaměření třetího stupně (v podstatě vyššího gymnázia) viděl ve vysvětlování příčin rozmístění jevů, srovnávání těchto rozmístění, doporučoval důraz na pochopení problémů, interakcí a podmínečnosti. U významných problémů v prostředí navrhoval, aby výuka směřovala také k jejich diagnostice. Jeví se mi, že úlohu gymnázia vnímal především v hloubce poznání témat z druhého stupně školy.

Výše uvedený projekt jsme řešili v širokém týmu oborových didaktiků z Alberto-va a Brna a s přispěním učitelů z praxe. V tomto týmu jsme po dlouhých diskuzích zvolili šest klíčových pojmů geografie: region (místo), geografická poloha, územní rozložení, interakce, řádovost a vývoj/rozvoj (více najdete v metodice Marada, Řezníčková 2017 nebo na odkazu www.eGeografie.cz). Výběr těchto konceptů ukazuje, jak hluboce naše myšlení, i v oborové didaktice, práce Martina Hampla zasáhla. V zahraniční literatuře je uváděno více i méně klíčových konceptů, ale vždy se alespoň některé potkávají s teorií Martina Hampla (kupř. řádovost či řád, měřítko, anglicky *scale*), ačkoliv tuto zajímavou teorii, bohužel, neznají. A je příznačnou paralelou, že právě probíhající revize školních osnov si konceptového přístupu ve výběru učiva konečně všímá.

Martinův „ohlas“ budeme i v geografickém vzdělávání dále rozpracovávat. Je pro mě ovšem stále obtížné připustit si tu smutnou skutečnost, že už naše „nápady“ s ním nebudeme moci konzultovat. A nechat se od něj „nakopnout“ k dalšímu přemýšlení jeho obvyklým: „Dobrý, ale je to všechno složitější...“

Literatura

- BOEHM, R. G., SOLEM, M., ZADROZNY, J. (2018): The Rise of Powerful geography. *The Social Studies*, 109, 2, 125–135.
- BRUNER, J. (1960): *The Process of education*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- HAMPL, M. (2003): Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? *Geografie – Sborník ČGS*, 108, 3, 173–190.
- LAMBERT, D., SOLEM, M., TANI, S. (2015): Achieving human potential through geography education: A capabilities approach to curriculum making in schools. *Annals of the Association of American Geographers*, 105, 4, 723–735.
- MARADA, M., ŘEZNÍČKOVÁ, D. a kol. (2017): *Koncepce geografického vzdělávání: certifikovaná metodika*. Univerzita Karlova, Praha a Masarykova univerzita, Brno.
- MAUDE, A. (2020): The role of geography's concepts and powerful knowledge in a future 3 curriculum. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 29, 3, 232–243.

Poděkování

Článek vznikl v rámci projektu Podpora pregraduálního vzdělávání budoucích učitelů na Univerzitě Karlově č. CZ.02.3.68/0.0/0.0/19_068/0016093.